Ħal Luqa Fi Żmieni

Andrew Camilleri

Ħal Luqa fl-imgħoddi

Ħafna drabi meta nagħmel xi lejl ma nistax norqod, ħsibijieti mhux l-ewwel darba jaqgħu fuq kif inbidel ir-raħal tagħna f'ħafna aspetti fi żmieni. Jibdew ġejjin quddiem għajnejja d-djuq u l-istat ħażin ta' ħafna mit-toroq tar-raħal qabel il-gwerra u l-ħmieġ li kont tara fihom' affarijiet li konna mdorrijin bihom qabel u issa saru xi ħaġa tal-imgħoddi; il-ħafna djar li kienu għadhom mingħajr provvista ta' dawl u ilma u mingħajr mezzi ta' komunikazzjoni; is-siegħa kerha li tfaċċat fuq ir-raħal għall-arrieda matul l-aħħar gwerra li qatt ma kienet mistennija u l-bidla li saret wara.

Sa l-1938, jiġifieri sentejn qabel l-aħħar gwerra aħna konna noqgħodu f'dar fi Triq Sant'Andrija, it-triq tal-Każin. F'din it-triq niftakar li kien hemm wieħed jismu Datu li kellu fabbrika żgħira tagħmel il-luminata. Triq Sant'Andrija dak iż-żmien f'xi postijiet kienet tant dejqa u mgħawwġa li minn ħdejn il-każin l-iskola ma kinitx tidher. L-istess bħal din it-triq, it-toroq prinċipali tar-raħal, bħal Triq San Ġużepp, Triq San Pawl u Triq San Ġorġ qabel l-aħħar gwerra kollha kellhom xi parti minnhom dejqa ħafna. Triq Dun Pawl bejn Misraħ Sant'Andrija u Triq San Ġorg ma kinitx teżisti u Triq id-Disgħa t'April, 1942 kienet biss sqaq u ma kienx jinfed ma' Triq ir-Rixellu kif insibuha illum

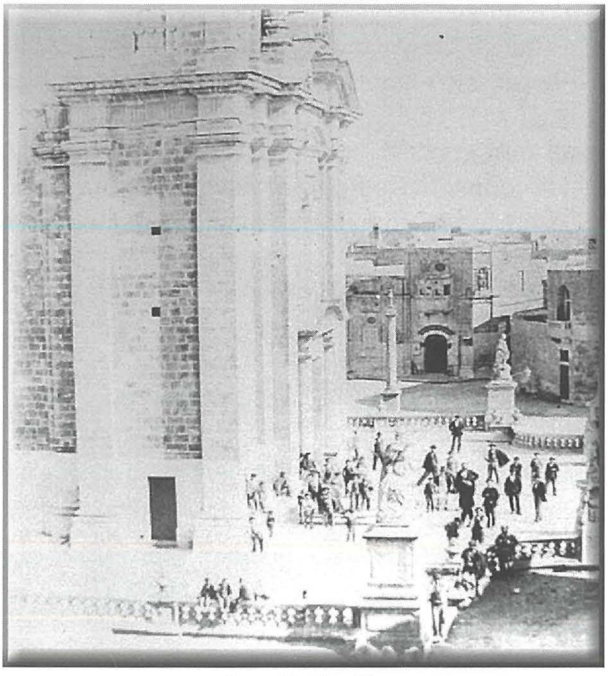

Iz-zuntier l-antik

Il-maġġoranza tat-toroq tar-raħal minn barra l-misraħ ta' quddiem il-knisja u l-ieħor ta' mal-ġenb tal-lemin kienu miksiba bit-torba mballta u niftakar li wara nofsinhar fil-ġranet tas-sajf

kien jgħaddi wieħed b'bettija kbira fuq karettun misjuq minn bhima ibexxex it-toroq minħabba l-kwantità ta' trab li kien ikun fihom. Imbagħad fix-xitwa wara xi ħalba xita tajba kienu jintlew għadajjar u kont trid tara' kif timxi biex ma ixxarrabx saqajk. Ta' min isemmi li sa xi żmien wara l-gwerra kien hawn toroq fir-raħal fejn id-drenaġġ kien għadu mhux imwassal u d-djar kien ikollhom fossa barra fit-triq. Waħda minn dawn it-toroq kienet Triq San Ġorġ li aħna nafuha Taħt il-Ġnien. Jien niftakar li d-drenaġġ fi Triq Santa Marija, fejn konna morna noqgħodu wara l-1938, kien twassal ftit qabel faqqet il-gwerra.

Kien hawn ħafna djar fir-raħal li ma kellhomx la provvista tal-elettriku u anqas tal-ilma. Ħafna kienu għadhom idawwlu djarhom bil-lampi tal-pitrolju. Infatti dawk li kienu jiddejqu biex jixorbu u jsajjru bl-ilma mill-bjar tagħhom, kont tarhom b'xi kanna jew barmil jimlew l-ilma mill-ejjun li kien hawn f'xi toroq tar-raħal kif ukoll żewġ pompi tal-ilma, waħda fi Triq Sant'Andrija fil-ġenb tal-lemin tal-iskola u l-oħra Misraħ l-Knisja fil-bidu ta' Triq il-Parroċċa.

Peress li ħafna djar la kellhom provvista tal-ilma u anqas konnessjoni mad-drenaġġ, allura ma nafx jekk kienx hawn djar li kellhom kamra tal-banju u n-nies kienu jinħaslu f'xi banju kbir tal-ħasil. Infatti tard fis-sittinijiet, il-gvern ta' dak iż-żmien kien jagħti l-għajnuna lin-nies biex jagħmlu kamra tal-banju. L-uniku telefowns fir-raħal kienu dawk fl-għassa tal-pulizija, t-tabib u l-kappillan, għax barra minn dawn mhux żgur kien hawn tliet familji li kellhom telefown. Illum fi żmien ta' 'smart phones' u 'tablets', hu diffiċli biex wieħed jimmaġina kif kienu t-telefowns dari.

Sa kmieni fil-ħamsinijiet, telefown kien jikkonsisti f'kaxxa kwadra tal-injam illustrat ta' xi 25 ċentimetru b'25 ċentimetru u fonda xi 10 ċentimetri mwaħħla mal-ħajt. Fuq in-nofs tal-faċċata kien hemm bħal furketta tal-metall ħierġa mill-kaxxa li magħha kien hemm imdendla l-'*earpiece*', forma ta' lanġasa mqabbda b''*wire*' mal-kaxxa li wieħed kien jagħmel ma' widnejh biex jisma'. U fil-ġenb in-naħa tal-lemin '*handle*' li kont iddawwar biex jirrispondik l-operator u ttih in-numru fejn trid iċċempel. Fid-dar tal-familja Ellul fil-misraħ ta' quddiem il-knisja kien hemm telephone għall-użu bi ħlas mill-pubbliku.

Ma tantx kien hawn djar li kellhom forn, għax dawn bdew deħlin fid-djar meta ġew l-ispiritieri tal-fjamma bluna fil-ħamsinijiet. Saru popolari aktar tard meta wasal il-gass fiċ-ċilindri. Ix-xiwi kollu kien isir għand tal-forn, li minnhom kien hawn tlieta r-raħal u issa baqa' wieħed biss, dak ta' Triq San Ġużepp. Meta n-nies, il-biċċa l-kbira nhar ta' ħadd, kien ikollhom xi ħaġa għax-xiwi, kienu joħduha għand tal-forn, dan kien iwaħħal fiha biċċa landa żgħira b'numru bbuzzat fiha u jagħti landa simili bl-istess numru lil sid l-oġġett. Meta kont tmur biex tiġbor l-oġġett mill-forn kont ittih in-numru, hu kien iqabbel dan mal-

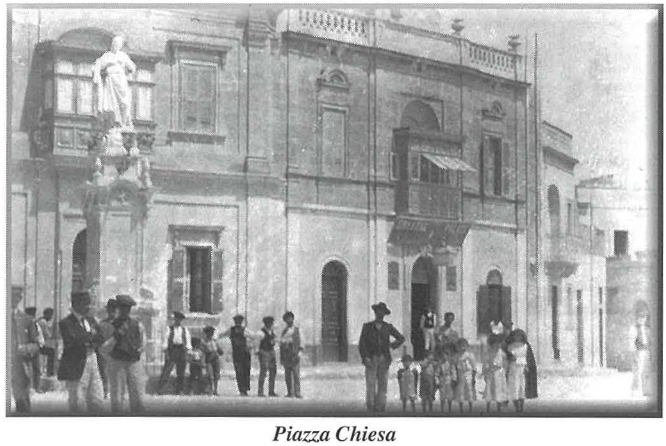
Piazza Chiesa

oġġett bl-istess numru u jtihulek - sintendi wara li tħallsu. L-ewwel 'fridges' li kienu jkessħu b'lampa tal-pitrolju, kif ukoll il-magni tal-ħasil bdew deħlin fid-djar fil-bidu tal-ħamsinijiet.

Sa xi żmien wara li spiċċat il-gwerra, it-toroq tar-raħal bil-lejl kienu għadhom jiġu mdawwal ħażin ħażin bil-lampi tal-pitrolju fil-fanali imwaħħlin mal-ħitan. Fil-ġranet sħan tas-sajf, filgħaxija wara li jieklu, ħafna nies kienu joħorġu barra bilqiegħda jew fuq l-għatba tal-bieb jew fuq xi siġġu jpaċċpu bejniethom u ħafna drabi kien jkun hemm xi ħadd jgħid ir-Rużarju b'leħen għoli biex jisimgħu kulħadd. Dak iż-żmien, ftit li xejn kont tara' karozzi fit-toroq u billi t-televiżjoni, il-komputer, l-'ismartphones' u t-'tablets' konna anqas ħlomna bihom, it-tfal wara l-iskola kienu joħorġu jilgħabu fit-triq. Is-subien b'xi skuter, xi żugraga, bil-boċċi, b'xi ballun jew jilagħbu noli. Il-bniet jilgħabu l-logħba tal-passju jew biż-żibeġ.

Niftakar ukoll qabel bdiet il-gwerra kien jiġi raġel fih mola hawn, ta' kulur iswed ħamrani jiġġerra mat-toroq tar-raħal b'ġewlaq kbir f'idejh ibiegħ il-ħabb għażiż u l-paljijiet. Fix-xhur tax-xitwa filgħaxija kien ukoll jiġi raġel minn Ħal-Kirkop ibiegħ il-bigilla. Imdeffsa f'nofs il-karettun misjuq minn żiemel, hu kellu borma kbira tal-enamel li kienet tkun minlija bil-bigilla sħuna, sħuna. Hu u għaddej mit-toroq tar-raħal kont tisimgħu jgħajjat, 'Tajba u tgħali l-lejla ħej,' u arhom ħafna joħorġy b'xi plattina f'idejhom jixtru xi żewġ soldi bigilla. Kultant ukoll kien jiġi raġel miż-Żurrieq iġorr qoffa kbira wara dahru jbiegħ ir-rizzi.

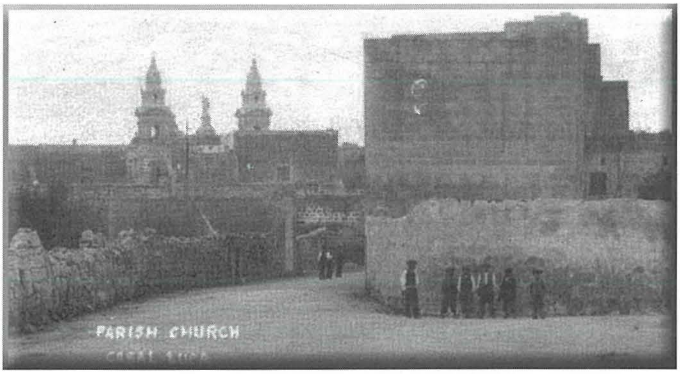

Dehra tal-kampnari mill-inħawi tal-iskola primarja

Nifrakar li fl-imgħoddi ħafna familji fir-raħal kienu irabbulek xi ftit fniek u tiġieġ. Allura filgħodu mat-tbexbix kont tisma' kor sħiħ ta' sriedek jiddnu u jirrispondu lil xulxin, iħabbru żbieħ-il jum. Fit-toroq bejn ir-raba barra tar-raħal kont issib jikber il fidloqqom, il-plejju u żewġ tipi ta' xewk. Wieħed konna ngħidulu tal-linka u l-ieħor kien jagħmel forma ta' qaqoċċa li t-tfal kienu jqaxxru u jieklu. Kienet ukoll tikber pjanta qisa erq tal-qarabali li kienet tagħmel frotta tawwalija forma ta' bajda żgħira mimlija suf li daż-żmien m'għadniex narawhom. L-istess nistgħu ngħidu għall-mużbieħ il-lejl, id-debba tax-xitan u l-werżieq li ftit għadhom jidhru.

Sa żmien sew wara l-gwerra, niftakar ir-raħħala jiġġerrew mat-toroq tar-raħal, b'merħla mogħoż u nagħaġ iċemplu warajhom ibigħu l-ħalib u jħammġu minn kull fejn kienu jgħaddu. Barra min hekk dak iż-żmien dan il-ħalib kien il-kawża ta' mard serju komuni ħafna fost il-poplu, jissejjaħ deni rqiq. Kellha tkun is-sena 1957 biex f'Malta wasal impjant tal-ippasturizzar tal-ħalib, proċess li bih jiġi eleminat il-mikrobu li jikkaġuna d-deni rqiq, kbir biżżejjed biex ilaħħaq mal-bżonnijiet ta' Malta kollha. Ir-raħħala bdew jieħdu l-ħalib f'dan l-impjant fejn kien jiġi ppasturizzat u mimli biex jimbih fil-fliexken u hekk fl-aħħar il-mogħoż u n-nagħaġ ġew eliminati għal kollox mit-toroq tagħna.

Oġġett tal-ikel li għalih kien imsemmi ħafna r-raħal tagħna kien il-mazzit, li sfortunatament m'għadnix insibuh. Dari f'kull ħanut tal-laħam li kont tidħol, kont tara' l-mazzit imdendel. Kien hemm min jieklu kif jixtrih, imma ħafna kienu jqattgħuh fi flieli u jaqluh. It-taħwir tal-mazzit nipparagunah mal-pudina tal-Milied għax barra basal moqli u demm kienu jħawwruh biż-żbib, zokkor, kokodina, noċemuskata, kannella u xaħam tal-kilwa. Issa kull ma baqalna biex ifakkarna fil-mazzit huma żewġ qwiel, 'Fl-aħħar tal-mazzita ssib iż-żbiba', u 'Irid jaqli l-mazzit bl-ilma'.

Ma xtaqtx noħroġ barra mis-suġġett, imma fir-raħal kien jgħix karattru ħelu ħafna li issa ilu li ħalliena u xtaqt insemmi xi ħaġa fuqu. Dan kien tallab li kien jismu Ġużeppi, imma kulħadd kien jafu bħala Peppi Sufa. Peppi kien raġel ta' statura żgħira u kont tilmħu ġej mil-bogħod bil-beritta mdaħħla f'rasu, b'dik il-mixja mgħaġġla tiegħu, jitbandal minn naħa għall-oħra qisu qed jiżfen.

Dehra tal-Knisja mill-Mitjar

Meta kien jiġi fuqek jitolbok xi ħaġa, kien jgħidlek b'dik l-innoċenza u ħlewwa kollha, 'Tini sitta ħalli ntik sold,' jiġifieri Peppi miskin kien irid itik lura f'muniti ta' dak iż-żmien id-doppju ta' dak li tajtu.

Ħal Luqa taħt in-nar

Imma l-ħajja relattivament kwieta li kienet tirrenja fir-raħal tagħna, wara s-sena 1940, inbidlet f'baħar ta' nkwiet, biża u niket meta bibien l-infern infetħu kontra tiegħu. Għax fil-ħdax tal-Ġunju, 1940 l-Italja ssieħbet mal-Ġermanja fi gwerra kontra Franza u l-Inghilterra, li tagħha Malta kienet kolonja u dakinhar stess it-taljani ħabtu tminn darbiet bl-ajruplani fuq Malta. Ħames t'ijiem biss wara li bdiet il-gwerra, waqgħet l-ewwel bomba fuq ir-raħal u f'Settembru tal-istess sena mietet l-ewwel persuna.

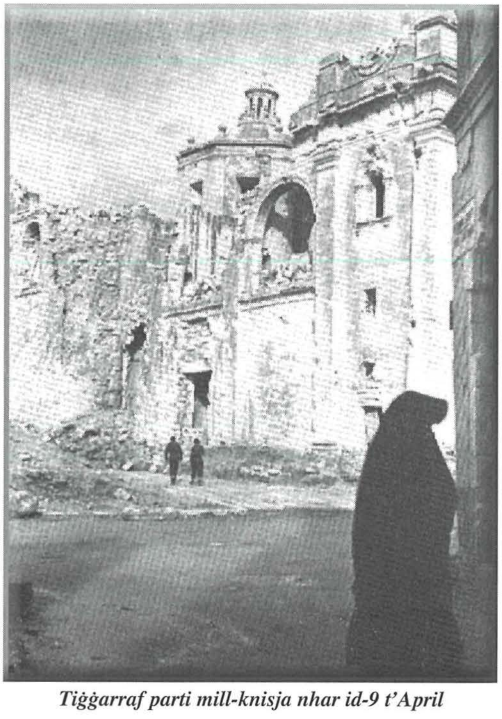

Tiġġarraf parti mill-knisja nhar id-9 t'April

Billi l-imsejken raħal tagħna kien viċin ħafna l-akbar ajrudrom f'Malta, minn Awwissu 1940 il-quddiem meta r-Royal Air Force 'RAF' kienet għamlitu l-bażi prinċipali minn fejn opera, ma damx wisq biex beda jsofri ħafna ħbit bil-bombi mill-

ajru speċjalment minn dice bombers Ġermaniżi tat-tip Junkers 87, hekk imsejħa Stuka, li qabel jitilqgħu l-bomba kienu jagħmlu ħoss tal-biża' biex iwerwru l-poplu. Minħabba l-viċinanza ta' Ħal Luqa għall-ajruport, ħafna bombi bdew jaqgħu fuq ir-raħal, bdew imutu n-nies u beda jiġġaraf ħafna bini.

Fil-Ktieb ta' Martin Gilbert, 'Second World War', insibu li filwaqt li l-assedju ta' Londra, li fuqu l-Ingliżi jagħmlu tant għaġeb, dam anqas minn xahrejn, dak ta' Malta dam aktar minn sentejn. Mill-ewwel ħbit mill-ajru fil-11 ta' Ġunju 1940, sa l-aħħar wieħed fit-23 ta' Lulju 1943, kien hawn 3,340 ħbit fuq Malta. Fix-xhur ta' Marzu u April 1942 biss, aktar bombi waqgħu fuq Malta milli fuq Londra matul il-gwerra kollha u parti sustanzjali minnhom waqgħu fuq dan il-povru raħal. Mingħajr l-ebda dubju, ħlief il-belt u l-ibliet ta' Bormla, l-Isla u l-Birgu, minħabba l-viċinanza tagħhom għal-Port il-Kbir, l-ebda lokalità oħra f'Malta ma sofriet u ġarrbet ħsara daqshekk kbira bħal Ħal Luqa. Ħafna familji ħallew ir-raħal u sabu refuġju f'xi raħal jew belt il-bogħod mill-ajrudrom

Billi kien hemm il-biża' t'attakk bil-gass velenuż, bħal kumplament tal-popolazzjoni, f'Ħal Luqa, kemm il-kbar kif ukoll it-tfal tal-iskola kellhom iġorru maskla li ġiet mogħtija lil kulħadd. L-iskola nngħalqet għax it-tfal kollha ntlew b'ħafna ponot irqaq, jissejjħu scables, li kien jittieħed ħafna. Kien jingħata ngwent isfar magħmul mill-vaselina u kubrit biex itaffi xi ftit mill-ħakk kbir li dawn kienu jikkaġunaw. Kien ġie imponut 'curfew' u ħadd ma seta' joħorġ barra bejn il-ħdax ta' bil-lejl sal-ħamsa ta' filgħodu.

Fil-ktieb tiegħu 'Taħt in-Nar', Ġużè Ellul Mercer jiddeskrivi ġurnata b'ġurnata l-ħbit mill-ajru fuq Malta fis-sin 1940 u 1941. Hu jgħid hekk fuq ħbit li sar l-Erbgħa, 26 ta' Frar, 1941 meta 40 bombers - Junkers 87 u 88 kif ukoll 30 tal-ġlied Messerschmidt ħabtu għall-ajruport ta' Ħal Luqa.

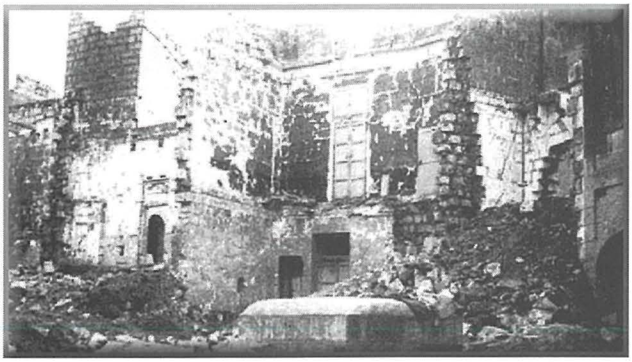
Bini mwaqqa' matul il-gwerra

'Il-Junkers bdew nieżlin fuq Ħal Luqa qishom f'titjira ta' stħarriġ. Niżlu wieħed wara l-ieħor; u għal għoxrin minuta sħaħ ma waqfux mit-tfigħ tal-bombi. Tefgħu mal-mija u ħamsin waħda. Il-ħsara li saret kienet l-akbar waħda li qatt ġarrab dan l-ajrudrom....F'waqt dan l-attakk, ir-raħal ta' Ħal Luqa triegħed bħal li kieku ġie mqanqal minn terremot qawwi. Djar iġġarrfu. Oħrajn ġarrbu ħafna ħsara. Intlaqtet knisja żgħira. Raġel miet mirdum. Tnejn oħra ndarbu sewwa u tnax indarbu ħafif. Sebgħa min-nies ħelsuha bil-ħniena meta ġġarfet dar sħiha fuqhom.

Nitħassarhom lin-nies ta' dan ir-raħal. Kemm ġarrbu għali fi ftit ta' żmien!

L-ewwel infatmu mill-isbaħ biċċa raba' li kellhom; u mbagħad sabu ruħhom fejn bwieb l-infern; mingħajr ma kien jistħoqqilhom. Nitħassarhom aktar minn nies ta' kull raħal ieħor f'Malta.'

Fl-ewwel t'April, 1941, hu reġa' kiteb hekk-

'Illum wara nofsinhar, għaddejt f'kar ma' fizzjal tagħna, minn l-inħawi tal-ajrudrom ta' Ħal Luqa. Bqajna deħlin ir-raħal infittxu wieħed jieħu xi xogħolijiet mal-militar. Kif kont hemm dort dawra żgħira biex nara xi ħsara saret f'Ħal Luqa.

Strada San Giuseppe

Bħal l-Isla u l-inħawi ta' madwarha, Ħal Luqa nħaqret bis-sħiħ mill-ġermaniżi. Ftit hemm toroq fejn ma ġietx bomba. Aktarx hemm mat-tmenin dar imġarrfa għal kollox - u Ħal Luqa mhix il-Ħamrun jew tas-Sliema.

Xi wħud mill-iktar bombi li ġiebu magħhom il-ġermaniżi, ġew imwaddbin qrib dan ir-raħal, jew fuqu... Waħda mill-aktar sigħat koroh s'issa li kellhom il-Ħalluqin kienet waqt il-ħbit ta' wara nofsinhar tas-26 ta' Frar li għadda, meta l-istukas bdew neżlin fuqhom qishom isqra ta' Marzu' u fuq l-ajrudrom, li jmiss mar-raħal twaddbet ħalba bombi li minnhom huma wkoll messhom sehem...Riedet tkun qalb ir-raħli malti biex iżżomm iebes u ma tinqasamx, taħt xita waħxija ta' qnatar ta' bombi bħal dik.'

Bini mġarraf matul il-gwerra

Barra n-numru kbir ta' djar li ġġarfu ma nafx jekk kienx hawn dar li ma waqaliex xi saqaf jew parti minnhu, biex ma nsemmix il-ħġieġ tat-twieqi u bibien li tfarrak.

Iż-żewġ każini tal-baned ukoll iġġarfu u filwaqt li dan il-każin sab kemm f'post fit-tarf tas-sqaq ta' mal-ġenb il-każin li qabel kien razzet tal-barrin, dak tal-banda Sant'Andrija sab kenn f'dar fi Triq il-Karmnu qrib Triq ir-Rixtellu.

Imma żgur li wieħed mill-agħar ħbit li sofra r-raħal tagħna kien bla dubju dak tal-Ħamis, 9 t'April 1942 li għalih ġiet imsemmija t-triq ta' mal-ġenb il-knisja. Kien għal ħabta ta' nofsinhar meta skwadra ta' 16 il-Junkers u 87 Stuka, ħabtu għar-raħal. Mietu ħafna nies u tant iġġarraf bini li minn fejn kont tgħaddi ħlief brug ta' ġebel ma kontx tara. Waqt dan il-ħbit, bomba waqgħet u splodiet ġo ġiebja f'post fi Triq Papa Innoċenzju u sfrondat il-blat bejn il-ġiebja u xelter mietu mgħaffġa taħt il-ġebel u mgħarrqa fl-ilma u t-tajn. Niftakar lill-ommi tgħid li x'ħin daqqet is-serena, hi kienet il-misraħ ta' quddiem il-knisja u l-eqreb xelter kien dan tat-Triq Papa Innoċenju. Imma billi fix-xelter ta' Triq il-Karmnu kien hemm xebba ħabiba tal-familja jisimha Ewġenja li kienet kisret sieqa, allura hi ħaffet biex tinżel f'dak ix-xelter biex taraha. Ommi kienet tgħid li kif splodiet il-bomba ġol-ġiebja, kulħadd instabat mal-art u twerwru għax ix-xelter tant triegħed li beżgħu li l-blat kien ser jisfronda fuqhom. Wara li spiċċa l-ħbit u telgħu mix-xelter, xena tal-biża' u tat-twerwir tfaċċat quddiemhom. Il-bini fi triq Papa Innocenzu ġġarraf kollu u ħlief bruġ ta' ġebel ma kienx baqa'. Instema' ħafna biki u twerżieq, u ħafna nies ifittxu u jistaqsu għal nieshom. Waħda mit-tlieta li salvaw minn dan ix-xelter kienet tifla ta' xi għaxar snin jisimha Karmena, li meta kibret żżewġet lil Indrì Żarb, li kien idoqq saxophone tenur mal-banda ta' dan il-każin.

Matul dan il-ħbit, il-knisja wkoll ġarrbet ħsara kbira speċjalment in-nava u l-kappellun tar-rużarju n-naħa tas-sqaq li kien hemm ma' ġenb il-knisja fuq ix-xellug, li llum sar triq Disgħa ta' April, 1942. Din in-nava kważi iġġarfet għal kollox u waqa' wkoll is-saqaf ta' dan il-kappellun. Is-saqaf tal-korsija u tal-kor ukoll ġarrbu ħsara. Il-kampnar tal-qanpiena l-kbira tant tmejjel il-quddiem, li tellgħulu ħajt wiesa quddiem, jissejjaħ denfil biex jirfdu għax kien hemm il-biża' li jaqa'. Mill-knisja kollha l-uniku partijiet li relattivament ġarrbu ftit ħsara kienu n-nava tal-lemin u l-kapellun tal-Agunija. Infatti sakemm il-parti l-kbira tal-knisja reġgħet inbniet mill-ġdid, inbnew ħitan provviżorji biex jiżolaw din il-parti tal-knisja mill-kumplament u l-quddies u funzjonijiet oħra bdew isiru f'din in-nava u l-kappellun, bl-arta ta' Santa Marija serva bħala l-artal maġġur fejn servejt ħafna quddies fi tfuliti.

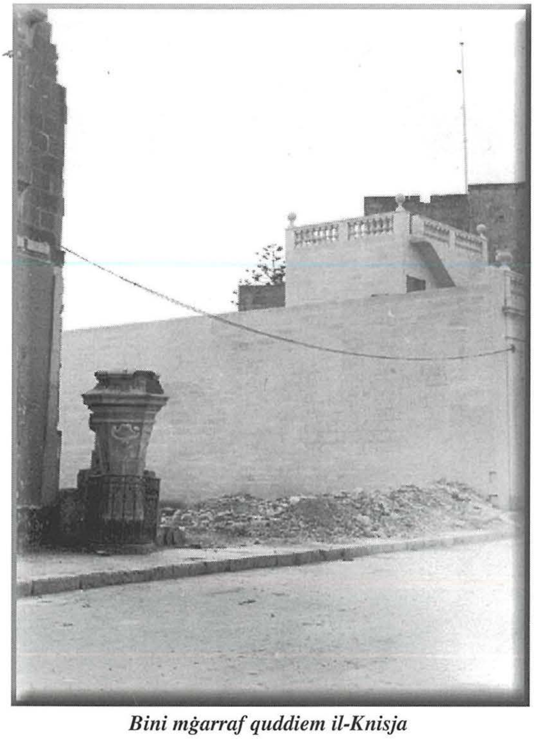

Bini mġarraf quddiem il-Knisja

Bħal kumplament ta' Malta, r-raħal tagħna kellu jsofri minn nuqqas serju t'ikel, għax il-vapuri bl-ikel u provvisti oħra essenzjali għall-gwerra li kienu jippruvaw jaslu Malta kienu jkunu l-mira tal-għadu. Il-ftit oġġetti tal-ikel li kien hawn kienu jitqassmu fuq sistema ta'

razzjon restritt ħafna, biżżejjed wieħed isemmi li kull persuna kienet tingħata biss 300 gramma ħobż kuljum - ħobż ismar ħafna probabli qamħ u żgħir midħunin bil-qoxra b'kollox. Bħal-lokalitajiet oħra fir-raħal infetħu dawk hekk imsejjħa '*Victory Kitchens*' li minnhom kien mqassam ikel misjur - xi ftit għaġin biz-zalza kull persuna jew tip ta' soppa magħmula minn ftit ħaxix u xi naqra laħam. Il-maġġoranza kbira tal-bhejjem fil-gżira inqatlu kollha għall-ikel, nagħaġ u mogħoż inklużi. Fis-sajf ta' 1942, l-ġuħ kien għafas tant li kien hawn il-biża li ser immutu bil-ġuħ. Il-ħarrub li normali kien ikel għall-bhejjem bdew jiekluh in-nies ukoll u kien jinbieh sold-il wieħed. F'dan il-perjodu l-ħwejjeġ ukoll kienu tant skarsaw li d-drapp tal-parachutes kien imfittex ħafna u minnu kienu jsiru ħwejjeġ bħal dawk ta' taħt, qomos kif ukoll ilbiesi tal-preċett. F'Lulju s-sitwazzjoni ta' Malta tant tweghret, li l-awtoritajiet Ingliżi kellhom il-biża' li jekk provvisti ġodda t'ikel, petrol u ammunizzjoni ma jaslux Malta qabel l-aħħar t'Awwissu, kien ser ikollhom iċedu lil Malta. Barra minn dan il-gwaj kollu, in-nies baqgħu r-raħal kienu jgħaddu ħinijiet twal jistkennu fix-xelters li kienu tħaffru, minħabba il-bombi li kienu ta sikwit jaqgħu fuq ir-raħal waqt il-bumbardamenti mill-ġermaniżi fuq l-ajruport.

Allura fil-bidu ta' Lulju, l'allejati ppjanaw biex jibgħatu Malta convoy kbir imsejjaħ '*Operation Pedestal*'. Imma sfortunatament mill-14 il-vapur merkantili mibgħuta ma' dan il-convoy, 4 biss irnexxielhom jiskappaw mill-qilla tal-għadu u jidħlu l-Port il-Kbir bejn il-Ġimgħa, l-14 u l-għada s-sibt, 15 t'Awwissu - il-festa ta' Santa Marija fejn ġew milqugħin b'ferħ kbir minn folol kbar ta' Maltin minn kull naħa tal-port. Għalhekk dan il-convoy li bil-provvisti tal-ikel, żjut u materjal ieħor tal-gwerra li ġab, salva lil Malta u bqajna nsibuh bħala 'il-Convoy ta' Santa Marija'.

Bil-materjal tal-gwerra li ġew ma' dan il-convoy, l-ajruplani mill-ajruport ta' Ħal Luqa u sottomarini mill-bażijiet Maltin, l-allejati setgħu jkomplu ħerba mill-vapuri li kienu fi triqthom lejn l-Afrika ta' Fuq bil-provisti għall-forzi Ġermaniżi. Imma f'Ottubru kien għad baqa' skarsezza t'ikel u l-Ġermaniżi reġgħu bdew jibbumbardjawna bla ħniena għax il-kmandant tagħhom fi Sqallija ried jinnewtralizza lil Malta darba għal dejjem. M'hemmx għalfejn wieħed jgħid, il-povru raħal tagħna ntlaqat ħafna drabi mill-bombi li ntefgħu fuq l-ajrudrom ta' Ħal Luqa. Fil-11 ta' Ottubru l-RAF wasslet Ħal Luqa numru kbir ta' Spitfires tal-aħħar tip u b'dawn kif ukoll l-informazzjoni mir-Radar u tattiċi ġodda ta' ġlied li bdew jiġu użati mill-kmandant ġdid tal-RAF, mill-ewwel taw ir-riżultati għax bdew jagħmlu ħerba mill-ajruplani Ġermaniżi qabel ma jaslu fuq xtutna. Fis- 16 t'Ottubru, il-kmandant Ġermaniż fi Sqallija irrealizza li ma kien ser jagħmel xejn kontra s-superjorità tal-RAF u waqqaf l-attakki. Nistgħu ngħidu li l-inkwiet, partikularment għar-raħal tagħna u għall-erbgħa t'ibliet ta' madwar il-Port il-Kbir, li tant soffrew mill-bombi tal-għadu kien wasal fi tmiemu u l-ħajja bdiet ġejja bil-mod il-mod

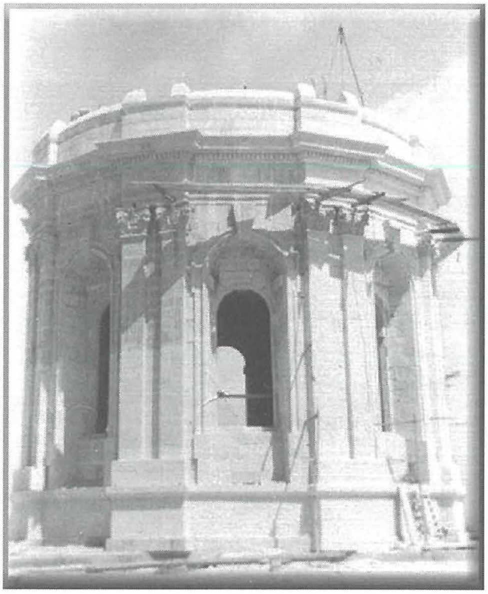
Tinbena l-koppla l-ġdida

għan-normal. L-aħħar ħbir mill-ajru fuq Malta sar fit-23 ta' lulju 1943. Fil-bidu tas-sajf ta' dik is-sena kien hawn hafna preparamenti kemm fil-port u fl-ajrudrom tar-raħal, hekk kif l-Allejati bdew il-preparamenti għall-invażjoni ta' Sqallija li bdiet fl-10 ta' Lulju 1943. Wara li ntrebħet Sqallija l-allejati, fit-3 ta' Settembru bdew l-invażjoni tal-Italja u fit-8 ta' Settembru, fil-festa tal-Vittorja, il-jum nazzjonali tagħna, l-Italia ċediet għal forzi superjuri tal-allejati.

Nifakar dakinhar ħija Ċensu, ex-president ta' dan il-każin u xi erba' żagħżagħ oħra telgħu fil-kampnari biex idoqqu l-qniepen u l-pulizija telgħu għalihom biex ma jdoqqux il-qanpiena l-kbira, minħabba l-istat perikoluż li kien jinstab fih dan il-kampnar.

Ħal Luqa wara l-gwerra

Wara li spiċċat il-gwerra, billi Ħal Luqa minn fejn kont tgħaddi ħlief bini mwaqqa' ma kontx tara, qabel ma bdiet ir-rikostruzzjoni, ttieħdet l-opportunità biex il-partijiet dojoq tat-toroq imsemmija ġew imwessa. Infetħet ukoll il-parti ta' Triq San Pawl minn Misraħ il-Knisja sa' Triq San Ġorġ. L-isqaq li kien hemm ma' ġenb il-knisja fuq ix-xellug twessa' u tniffed ma' Triq ir-Rixtellu u hekk ġiet iffurmata Triq id-9 ta' April, 1942. Kif wieħed jista' josserva li t-toroq San Pawl, San Ġużepp u San Ġorġ għalkemm twessgħu bl-ebda mod ma nistgħu ngħidu li huma xi toroq wisgħin, allura wieħed jista' jimmaġina kemm kienu dojoq qabel. Nismagħhom jgħidu li parti minn Triq San Ġużepp kienet hekk dejqa li l-galleriji ta' żewġt'idjar faċċata ta' xulxun kienu tant viċin, li s-salib tal-vara l-Kbira kienu jdawwruh naqra biex jgħaddi bejniethom.

F'Ġunju 1945 ingħata bidu għat-twissija tal-ħsara li ġarrbet il-knisja parrokkjali. Nistgħu ngħidu li barra n-nava ta' fuq il-lemin, li ħlief waqgħet il-lanterna ta' waħda mill-kuppletti ma ġarrbet l-ebda ħsara, il-knisja reġgħet inbniet mill-ġdid. Fil-pjanti tiegħu l-perit Ħal Luqi Indrì Micallef ħa ħsieb biex wessa l-korsijja, l-kor u l-kappelluni 75 ċentimetru kull naħa biex issa ġew jidhru ħafna isbaħ. Barra minn dan, is-saqaf tal-knisja qabel kien troll kontinwu, jiġifieri forma ta' ħnejja nofs tond jibda mill-ewwel minn fuq il-gwarniċun mingħajr l-ebda twieqi. Bil-bini tas-sekond ordni u billi fforma volti żgħar ta' forma eliptika jaqsmu t-troll prinċipali bi dritt it-twieqi, ġew iffurmati dawk li bl-ingliż jissejħu 'Groin Vaults', il-perit seta' jdaħħal it-twieqi kbar u sbieħ li issa nsibu fil-knisja. Dan it-tip ta' saqaf kien jenħtieġ ħila kbira fid-disinn tas-samrotti speċjalment biex inħaddmu dawk tax-xewka bejn it-trolli. Fil-bini mill-ġdid tan-nava tax-xellug, il-perit ħa ħsieb biex kabbar il-kwadri ta' fuq iż-żewġ artali f'din in-nava u naturalment dawk tan-nava l-oħra wara ġew imkabbra wkoll. Kif tlesta l-bini tal-korsija u ta' din in-nava f'Marzu 1947, inbnew ħitan li sseparaw il-korsija u ż-żewġ navi mill-kumplament tal-knisja, inħattu provviżorji li kienu nbnew bejn il-korsijaiiii u n-nava tal-lemin, l-artal maġġur ta' qabel inbena provviżorjalment fit-tarf tal-korsija, u din il-parti kollha tal-knisja bdiet tintuża għall-

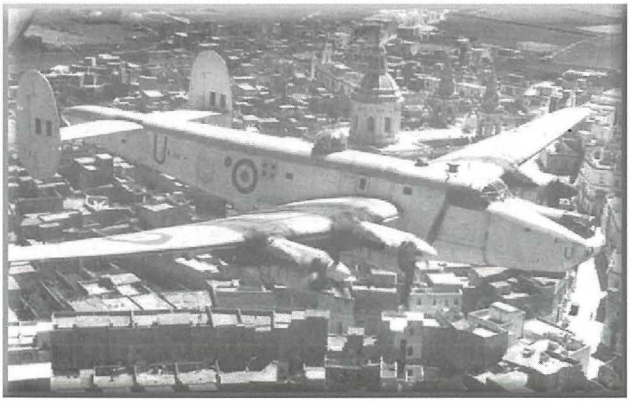
Il-knisja mill-ajru

quddies u funzjonijiet oħra. Wara li nħattu l-kappelluni u l-kor, ingħata bidu għall-bini tagħhom mill-ġdid bl-istess wisa' tal-korsija l-ġdida u l-kor ġie mtawwal.

Dan ippermetta biex ;il fuq mill-ispazju għas-sedja tal-kor ġew iffurmati żewġ kwadri kbar wieħed fuq kull naħa, li wara saret il-pittura fihom. Il-perit ħa ħsieb ukoll biex bidel l-istil tal-apsidi tal-kor u tal-kappelluni, minn still Barokk sinjur li kienu għas-semplicità tad-Doriku. Hekk mill-gwarniċun l-isfel, l-ordni tal-knisja kemm minn ġewwa kif ukoll minn barra ġiet kollha ta' stil Doriku. Wara li tlesta s-saqaf tal-kor u l-kappelluni, ingħata bidu għall-bini tat-tambur tal-koppla l-ġdida i issa ġiet wiesa 930 ċentimetru. Dan inbena bi twieqi kbar u tawwalin imdawwara bil-fwarniċar bl-iskultura fuqhom u bejniethom pilastri bil-kontri b'kapitelli tal-ordni tal-Ioniku. Minn fuq il-gwarniċum tat-tanbur sa' taħt il-lanterna ttellet koppja sabiħa forma parabolika, bl-istess taqsim tat-tanbur. Kif tlestiet il-lanterna, sar il-paviment tal-presbiterju u l-kor bl-irħam u nbena l-artar maġġur ġdid li nħadem l-Italja. L-ewwel quddiesa fuqu saret f'Mejju, 1953, wara li żżarma l-artar maġġur il-qadim mill-korsija u nħattu t-tliet ħitan provviżorji li kienu ttellgħu.

Il-knisja minn ġewwa wara l-gwerra

Issa kien imiss ix-xogħol fuq il-faċċata. L-ewwel ma sar kien li nħatt il-kampnar tal-qanpiena l-kbira bil-ġebel tiegħu jiġi ppustjat fuq is-saqaf tal-knisja biex jerġa jintuża, u inħattet ukoll il-biċċa tal-faċċata ta' taħtu. Wara li din il-parti tal-faċċata kif ukoll il-kampnar reġgħu nbnew, l-istatwa tar-Redentur inħattet u tpoġġiet fuq il-bejt u wara inħattet il-parti tan-nofs kollha. Din il-parti nbniet fuq disinn ġdid, il-bieb maġġur ġie mkabbar u saret gallerija fuqu fuq żewġ kolonni b'arkata kbira fuqha. Reġa nbena l-istess frontispizju li kien hemm qabel bl-arma ta' Sant'Andrija ġo fih. Mal-bini tal-parti tan-nofs tal-faċċata, fuq in-naħa ta' ġewwa tal-knisja nbniet ukoll is-sekond ordni biex tkompli mal-kumplament tal-knisja u bejna u t-troll prinċipali nbniet arzella ġdida. Wara li nbena pedestal fuq disinn ġdid, il-famuża statwa kbira tar-Redentur reġgħet ġiet imtella f'posta f'nofs il-faċċata. Veru li l-Ħalluqin għandhom għax ikunu kburin li kemm il-perit Indrì Micallef li għamel il-pjanti u dderieġa x-xogħol tal-knisja, Ġeraldu Spiteri l-imgħallem li mexxa x-xogħol, il-bennej, dawk li ħadmu l-lavur u naġru l-ġebel kif ukoll dak li qatta' l-iskultura tal-gwerniċar, kollha kienu wlied dan ir-raħal.